

## ДО ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ КРИМСЬКОЇ ДІЛЯНКИ РОСІЙСЬКО- УКРАЇНСЬКОГО КОРДОНУ У 1920-х рр.

*Досліджено процес політико-правового визначення кордону між УСРР і Кримською ділянкою РСФРР. Вирішення кримських економічних проблем, а російських – геостратегічних, більшовики бачили у відокремленні від України десяти південних волостей. Тверда позиція українського керівництва та небажання московського центру ще більше загострювати і без того складні російсько-українські територіальні відносини цього періоду, зберегли південні повіти у складі України.*

**Ключові слова:** РСФРР, УСРР, Кримська АСРР, кордон, повіт, волость.

*Исследован процесс политико-правового определения границы между УСРР и Крымским участком РСФСР. Решение крымских экономических проблем, а российских – геостратегических, большевики видели в отделении от Украины десяти южных волостей. Твердая позиция украинского руководства и нежелание московского центра еще больше обостряют и без того сложные российско-украинские территориальные отношения этого периода, сохранили южные уезды в составе Украины.*

**Ключевые слова:** РСФСР, УСРР, Крымская АССР, граница, уезд, волость.

*The process of political and legal definition of the border between the USSR and the Crimean portion of the RSFSR. The decision of the Crimean economic problems, and Russian – geostrategic, the Bolsheviks saw in the department of Ukraine ten southern counties. The firm position of the Ukrainian leadership and unwillingness to Moscow centre further aggravate the already complicated Russian-Ukrainian territorial relations of this period, preserved as part of the southern districts of Ukraine.*

**Key words:** the RSFSR, the Ukrainian SSR, the Crimean Autonomous Soviet Socialist Republic, the border, county, parish.

Війна, розв'язана сьогодні Росією проти України, стала наслідком тривалого перебування нашої країни під політичним, економічним та культурним впливом східного сусіда. Росія й Україна є найбільшими державами Європи, тому не випадково вони відіграють провідну роль в економічному і політичному житті на пострадянському просторі. Цілком зрозуміло, що від характеру взаємин цих двох держав багато в чому залежить стабільність ситуації в Центральній і Східній Європі.

Докорінні зміни, які відбулися в геополітичному просторі Центрально-Східної Європи в кінці ХХ століття, зокрема на території колишнього Радянського Союзу, зумовили необхідність наукового переосмислення історичного процесу. Особливо це стосується дослідження проблеми російсько-українських взаємин у 20-х рр. ХХ ст. в адміністративно-територіальному аспекті, яка ще не знайшла належного наукового висвітлення. Поява на мапі сучасної України тимчасово окупованих територій, військовий, політичний та

економічний тиск Москви, намагання будь-якою ціною втягнути нашу країну у сферу «русского мира», спонукає повернутися до проблеми вибудовування відносин між двома сусідніми республіками у 1920-х рр. і застерегти від повторення помилок, за які українцям довелося заплатити високу ціну.

Важливим аспектом у розумінні суті відносин між РСФРР і УСРР та визначення Кремлем державного статусу України постає дослідження питання правового становлення кордону між РСФРР і УСРР у 1920-х рр.

Перша світова війна кардинальним чином змінила політичну та міжнародну систему відносин. З розпадом чотирьох імперій на карті світу з'явилися нові держави, серед яких була і Україна. На поряток денний вийшли питання політико-правового визначення кордонів новоутворених незалежних держав.

Розпад Російської імперії супроводжувався появою на її теренах низки нових державно-територіальних утворень. Деякі з них, як

наприклад Білоруська Народна Республіка, Всевелике Військо Донське, Крим безпосередньо межували з Україною. Тому перед Українською Державою, що взяла курс на незалежність, постало завдання визначення кордонів з ними.

Процес творення кордонів сучасної України та їх міжнародно-правове визначення аналізується в працях В. Боєчка, О. Ганжі, Б. Захарчука [1], В. Кузьменка [2], Т. Бикової [3], С. Кульчицького і Г. Єфименка [4], М. Дмитрієнко [5], В. Сергійчука [6]. Однак спеціального історико-правового дослідження, в якому б розглядалося облаштування південного та південно-східного кордону УСРР у 20-х рр. ХХ ст., коли визначалися межі республік в складі Радянського Союзу, проведено не було. Саме тому ця стаття є спробою такого аналізу.

Звертаючись до передісторії окресленої проблеми, слід зазначити, що формування державного кордону сучасної України почалося ще в період національно-визвольних змагань. 7(20) листопада 1917 р. III Універсалом Центральної Ради було проголошено утворення Української Народної Республіки, де зазначалося: «До території Української Народної Республіки належать землі, заселені в більшості українцями: Київщина, Поділля, Волинь, Чернігівщина, Полтавщина, Харківщина, Катеринославщина, Херсонщина, Таврія (без Криму) [7]. В основу територіального розмежування Центральної Рада поклала етнографічний принцип. Згідно з переписом 1897 р. перевага українців була виявлена лише на материковій частині Таврійської губернії. На півострові українців було 11,8 % від загальної чисельності населення [8].

У грудні 1917 року із розвалом Російської імперії у Криму утворилася Кримська Народна Республіка, яка стала першою у світі мусульманською республікою. Проте вже протягом січня 1918 року більшовицьким інтервентам вдалося скинути республіканську владу і захопити весь півострів.

3 березня 1918 р. радянська Росія підписала Брестський мир з країнами Четверного союзу, згідно з яким Кримський півострів визнавався складовою частиною РСФРР [9].

19 березня 1918 р. на засіданні ЦВК рад Таврійської губернії було прийнято декрет про проголошення території Таврійської губернії «у складі Сімферопольського, Феодосійського, Ялтинського, Євпаторійського, Мелітопольського, Бердянського, Перекопського та Дніпровського повітів Таврійською республікою рад робітничих, солдатських і селянських депутатів [10]. Кримські більшовики включили до складу проголошеної республіки ряд територій, які в той час уже були визнані складовими територіями Української радянської республіки. Це викликало протест з боку харківського уряду, а також невдоволення самої Москви.

21 березня 1918 р. відбулося засідання Таврійського губернського ЦВК рад робітничих, солдатських і селянських депутатів. З метою

збереження Кримського та Чорноморського флотів, Раднарком РСФРР, у зв'язку з наступом на Україну та виникненням бойових дій між українськими радянськими військами та гайдамаками, запропонував оголосити в Криму автономну республіку. Цим виразив сподівання на те, що Німеччина, яка мала договір з РСФРР, не окупує Крим, якщо він не буде складовою України. Офіційна Москва наполягала на створенні республіки лише в межах «нейтральної зони», яка була б складовою частиною РСФРР, тобто, територія Криму від Перекопу. Після тривалого обговорення члени ЦВК рад прийняли рішення проголосити Республіку Тавриди у пропонуваніх Москвою кордонах [3].

Наступного дня ЦВК рад Таврійської губернії оприлюднив декрет про проголошення території Кримського півострова у складі Сімферопольського, Феодосійського, Ялтинського, Євпаторійського, Перекопського повітів радянською соціалістичною республікою Тавриди [10].

Варто зазначити, що хоча Москва і виключала зі складу Республіки Тавриди українські території, це рішення частиною кримських керівників на практиці не було сприйняте. Після проголошення Республіки Тавриди в межах тільки півострова, ЦВК рад та РНК продовжували здійснювати керівництво північними повітами колишньої Таврійської губернії. 6 квітня 1918 р. до місцевих органів влади було надіслано директиву, в якій зазначалося: «Хоча за декретом Мелітопольський, Дніпровський і Бердянський повіти не увійшли до меж Республіки Тавриди, але у зв'язку з виявленими ними побажаннями та їх природнім зв'язком з іншими територіями Криму, вони фактично входять до складу соціалістичної Республіки Тавриди» [11].

11 квітня 1918 р. Рада Народних Комісарів Республіки Тавриди спеціально розглянула це питання і ухвалила рішення: 1) жодного відокремлення повітів не визнаємо і вважаємо, що всі повіти становлять єдине ціле Республіки Тавриди; 2) мобілізувати вільні агітаційні сили і направити їх для роз'яснення політичного становища та необхідності евакуації хлібних продуктів; 3) допомагати всіма засобами в міру можливості цим повітам» [11].

З остаточним встановленням радянської влади в Криму у жовтні 1921 р. він набув статусу Автономної Радянської Соціалістичної Республіки і перебував у складі РРФСР з жовтня 1921 року до червня 1945 року. При цьому слід зазначити, що рішення про визначення автономного статусу Криму у складі РРФСР на початку 1920-х років передувала дискусія серед керівників кримських державних і партійних органів. Так, голова Севастопольського ревкому С. Крилов вважав за необхідне утворити в Криму область з губернським апаратом влади у складі РРФСР, оскільки більшість населення краю склали росіяни. Члени Керченського повітового комітету РКП(б) наполягали на включенні Криму у склад

Української Радянської Республіки, «беручи до уваги географічне положення і економічні зв'язки». Визначні представники кримськотатарської інтелігенції, які працювали в радянських органах – А. Озенбашли, Б. Чобан-Заде, Хаттатов та інші – пропонували утворити Кримську автономну республіку, але надати їй права «повної автономії»: самостійні відносини з закордоном, ведення зовнішньої торгівлі та ін.

Завершальна точка у визначенні форми державного устрою Криму та включення його у склад РРФСР була поставлена спільною постановою ВЦВК та РНК «Про Автономію Кримської Радянської Соціалістичної республіки», прийнятою 18 жовтня 1921 року. Відразу на порядок денний постало питання про територіальне розмежування між новоутвореним суб'єктом РСФРР і Українською СРР. При неодноразових спробах визначення північних кордонів Криму, постійно порушувалося питання про приєднання до Криму частини території України.

Це питання було неодноразово на порядку денному сесій ВЦВК і підкомісії по районуванню при Державній загальноплановій комісії Ради праці і оборони. Комісія вважала, що ці повіти являли собою в минулому частину Таврійської губернії, тісно пов'язані своїм економічним життям з півостровом. Конкретні заходи, що висувуються на захист вищевказаного комісією по адміністративно-економічному районуванню Криму при президії Кримського ЦВК полягає в тому, щоб територія Криму, крім Симферопольського, Севастопольського, Ялтинського, Джанкойського, Євпаторійського, Керченського, Феодосійського округів, охоплювала ще і 10 материкових волостей колишньої Таврійської губернії, що були фактично українською територією [12].

Річ у тім, що офіційна Москва бачила розв'язання цього питання через відновлення дореволюційних кордонів Таврійської губернії. Тому варто розглянути, що являла собою в попередніх кордонах Таврійська губернія в етнографічному і господарському плані і наскільки відновлення попередніх адміністративних кордонів колишньої Таврійської губернії було доцільним у нових економічних і політичних умовах.

Таврійська губернія в її дореволюційних кордонах складалася із 8 повітів з трьома міськими управами з територією 53053 кв. верст і з населенням 2011938 осіб, із них міського населення 415033 особи і сільського – 1596905 осіб.

На час утворення Кримській Автономній Радянській Республіці належало всього 22241 кв. верст або  $\frac{2}{5}$  території колишньої Таврійської губернії. Населення трьох материкових повітів колишньої Таврійської губернії – Бердянського, Мелітопольського і Дніпровського, становило 650 тис. мешканців або  $\frac{1}{3}$  населення.

Спостерігалася і різка відмінність кримських повітів від материкових і в соціальному вимірі. Материкові повіти – Бердянський, Мелітопольський

і Дніпровський – за складом населення являли собою чисто селянські повіти, в них сільське населення становить 93 %, а міське всього лише 7 %. Зовсім інша картина в кримських повітах, що утворювали Кримську Республіку: в них сільське населення становило лише половину від загальної кількості мешканців, решта – це міське населення. Таким чином, у кримських повітах переважало міське і торгово-промислове населення. За національним складом мешканців материкові і кримські повіти різко відрізнялися один від одного: в перших повітах переважало українці, а в других – татари. Найбільша чисельність татарського населення була в Ялтинському повіті – 60,3 %, Симферопольському – 41,8 % і Євпаторійському – 40,5 % [12].

Восени 1923 р. при ВУЦВК було створено комісію, яка вивчала питання про приєднання до Кримської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки трьох повітів Катеринославської губернії, на чому наполягала офіційна Москва. У ході роботи комісії прийшла висновку, що з приєднанням до Криму повітів: Мелітопольського, Бердянського і Великотокмацького переважаючою національністю в Кримській республіці стане українська національність і тоді вона втратить право на самостійне національне існування, бо татарська національність складе не більше 30 % всього населення Кримської Республіки і повинна буде приєднана до УСРР, тим більше що і природний її кордон, утворений Сивашем з його розгалуженнями, буде порушений.

Крім того, приєднання до Криму території в півтора рази більшої його з населенням вдвічі переважаючим його корінне населення було недоцільним і ще й з наступних міркувань. Дані перепису населення 1897 р. свідчили, що значна кількість корінного населення Кримського півострова абсолютно не знає російської мови. Комісією до уваги бралися і господарсько-економічні умови обох регіонів. Із розподілу населення на міське і сільське побачили, що в трьох материкових повітах – Бердянському, Мелітопольському і Дніпровському – переважає сільське населення, якого налічується 93 %, головним промислом якого являється сільське господарство [12].

У п'яти кримських повітах, що утворювали Кримську Республіку 49,2 % становило міське населення, головним заняттям якого була промисловість і торгівля. Решта населення, а це відповідно 50,8 %, головним заняттям мала, також як і населення материкових повітів, сільське господарство. Але, в той час, коли сільське населення материкових повітів займалося виключно хліборобством, вирощуванням зернових культур, джерелом існування сільського населення кримських повітів, за винятком степового Перекопського повіту, були спеціальні галузі сільського господарства – садівництво, виноградарство, вирощування тютюну і городництва і, крім того, деревообробний промисел. Така

вражаюча відмінність спостерігалася і в природно-історичному відношенні кримських і материкових повітів. Клімат, ґрунти, їх топографія не мали нічого спільного між собою.

В економічному сенсі материкові повіти абсолютно не були пов'язані з Кримом. Він був лише транспортним шляхом для материкових повітів по вивезенню хліба за кордон. Згідно з даними Харківського порайонного комітету, із 16 млн пудів хліба, біля 9 млн пудів вивозилися із Тавриди за кордон через кримські порти (головним чином Феодосію), а решта 7 млн пудів через порти материкових повітів [12].

Таким чином, з господарсько-економічного позицій об'єднання материкових повітів з Кримом не було доцільним, позаяк вони не утворювали єдиного господарського району і суттєво відрізнялися між собою. Для точного визначення північного кордону Кримської Республіки варто було мати на увазі різні обставини – господарсько-економічні, зауваження і побажання самого зацікавленого в цьому місцевого населення, історичні, етнографічні і лінгвістичні особливості. Усім відомо, що кордони губерній за часів Російської імперії як в межах Росії, так і в межах України не мали під собою раціонального господарсько-економічного підґрунтя. Старий поділ території колишньої Російської імперії спирався не на господарсько-економічний, не кажучи вже про етнографічний чи історичний, а лише на адміністративний принцип.

Материкові повіти в господарському відношенні були абсолютно однорідні з повітами Катеринославської губернії і тому комісія, створена при ВУЦВК прийшла до висновку, що за нею вони й повинні бути залишені.

Єдиною перевагою на користь приєднання материкових повітів колишньої Таврійської губернії до Криму було те, що вони слугували для нього головною землеробською базою. Річ у тім, що Крим не мав достатньої кількості хліба і не міг прогодуватися без ввезення його з материка. Але в цьому відношенні Крим легко міг постачатися із Кубанської області, від якої він був відокремлений протокою в 30 верст шириною і потрібно сказати, що в продовольчому відношенні у 1921 і 1922 рр. Крим був прикріплений саме до Кубанської області. За відсутності між союзними республіками внутрішніх митних кордонів, Крим міг постачатися хлібом і з УСРР, хоча б і з того Мелітопольського повіту і в цьому відношенні перебування материкових повітів колишньої Таврійської губернії в складі чи Кримської чи Української Республік справи зовсім не міняло.

Приєднання Бердянського, Мелітопольського і Великотокмацького повітів до Криму небезпечно і для Катеринославської губернії надзвичайними наслідками, а саме: губернії Донецька і Катеринославська у своїх тодішніх кордонах у промисловому відношенні являли собою абсолютно відокремлений і в господарському плані цілісний район.

На території цих двох губерній зосереджувалася вся добувна кам'яновугільна і рудно-металургійна промисловість України. Це питання мало надзвичайне значення для розвитку важкої індустрії не лише України, але і всієї федерації. На думку комісії, з відокремленням Бердянського, Мелітопольського і Великотокмацького повітів на користь Криму, а також приєднання до нього Дніпровського повіту, на що охоче зголошувалася Одеська губернія і підтримувала в цьому плані домагання Криму, питання про створення промислової Придніпровської області знімалося з порядку денного і висувалося питання про створення Приморської області, до складу якої повинен буде ввійти і Крим [12].

Питання про приєднання/неприєднання трьох українських повітів слухалося і на засіданнях губернських адміністративно-територіальних комісій УСРР. Так, зокрема, на засіданні Херсонської окружної адміністративно-територіальної комісії 5 вересня 1923 р. постановили, що Херсонський округ має правильну конфігурацію, а з Кримською Республікою округ має природні кордони: Сиваський, Перекопський, Джарилгацький перешийки, що Скадовський і Чаплинський райони Херсонського округу суміжні з кримським кордоном, мають економічне тяжіння: Скадовськ – до Херсона, а Чаплинський – до Каховки, за національним складом обидва райони українські, що не співпадає з населенням Криму, вважати за необхідне залишити кордон між Херсонським округом і Кримською Республікою в попередньому стані: по лінії Перекопського валу, як вона і була встановлена 30 листопада 1922 р. на нараді представників Одеського губвиконкому і Крим-республіки і затверджена новим адміністративно-територіальним поділом України. Тим більше, що представники Кримської Республіки на засіданні 30 листопада 1922 р. не протестували проти цього кордону і не претендували на територію колишнього Дніпровського повіту [12].

Про недоцільність відокремлення від України частини її території на користь Кримської автономії висловлювалася і Катеринославська губернська адміністративно-територіальна комісія. Вона вказувала на надзвичайну різноманітність етнографічного складу населення Криму. На його незначній території проживали, за даними перепису 1921 р., 59 національностей. Різниця в національному складі за переписами 1897 і 1921 рр. вказувала на те, що татарське населення скоротилося не лише відносно, а й абсолютно: за переписом 1897 р. його було зареєстровано 194294 особи, що становило 34,1 % всього населення, а в 1921 р. їх було зареєстровано 186715 осіб, або 25,92 % всього населення Криму [12].

Отже, спостерігався поступовий і досить стрімкий процес денационалізації Криму, процес, за якого основна маса кримського населення розчинялася і переходила в розряд національних меншостей.

Зовсім іншу картину в етнографічному плані представляв Мелітопольський округ Катеринославської губернії, на частину території якого претендувала Кримська автономія. Головну масу населення в ньому становлять українці – 54,9 % і росіяни – 32,8 %. Татарська національність представлена тут лише 0,3 %. Приєднання до Кримської республіки цієї маси населення – іншої за своїм етнографічним складом, посилювало б елемент українсько-російського населення, довівши його до 55,8 %, чим послабило б питому вагу татарської національності, яка становила б лише 22,8 % населення Криму.

З точки зору етнографічної приєднання до Криму колишнього Генічеського повіту, що відрізнявся за своїм національним складом від населення Криму, було небажаним, а з політичної точки зору – недопустимим.

Структура сільського господарства Криму також відрізнялася від сільського господарства Мелітопольського і Дніпровського повітів. Тому об'єднання цих різних за економічною організацією районів було недоцільним і порушувало основні принципи економічного районування.

У кожному конфлікті є, щонайменше, дві сторони і у кожної своя правда. Комісія, створена при Кримському ЦВК Рад вважала, що питома вага Кримської СРР буде значно реальнішою при більшій чисельності корінного населення, що при перепису 1921 р. досягло 720423 особи, на 1923 р. досягло лише 600000 осіб. Наголошувалося на віддаленості Мелітопольського, Дніпровського і Генічеського повітів від адміністративного центра Катеринослава, відстань до якого дорівнювала 331 верст, а найближчим кримським центром був Сімферополь, що знаходився в 158 верстах. Крім того, за єдиної форми військового управління радянських республік, мала чисельність населення Криму являє собою деяку небезпеку стосовно призову до армії за місцевим призначенням і ця небезпека зменшувалася при приєднанні до Криму цих районів, що дало б 75-85 тисяч осіб.

На думку членів Кримської комісії, побутові особливості Мелітопольського, Дніпровського і Генічеського повітів майже зовсім не відрізнялися від умов побуту північно-степових округів Криму, що не тільки не суперечить можливості і доцільності приєднання, але, навіть, підкріплює його необхідність.

Державне значення Криму в курортному відношенні було незаперечним. Після оголошення Кримського півострова Всеросійською оздоровницею, він вимагав належної організації курортної бази. Маючи нечисленне населення і незначну територію, не маючи можливості утримувати сам себе, в кінцевому рахунку Крим автоматично міг перетворитися в неспроможний суб'єкт.

Передбачувана до приєднання територія із складу Дніпровського (Павлівської, Петрівської, Новогригорівської, Новодмитрівської, Різдвяної і Юзкуйської волостей з площею 247200 десятин) і частини Мелітопольського повітів (Громівської,

Першокостянтинівської і частини Другокостянтинівської волостей з площею 127800 десятин), в сумі дорівнювала 375000 десятин. Рівна степова поверхня, що мала спільний нахил із північного сходу до південного заходу до Чорного і Азовського морів і затоки Сиваш, і відсутність у надрах цих територій мінеральних копалин – повністю представляли чисто землеробський характер господарства і скотарство. Тому вказана територія з її ґрунтовими особливостями могла внести помітне покращення в сільське господарство півострова, значна частина південного берега якого зайнята культивуванням тютюну, садівництва і виноградарства.

Тісна економічна залежність вказаної території від Криму і навпаки ґрунтувалася на наступних міркуваннях. До цього часу недостача в Криму в зернових продуктах, борошні, жирах, молочних виробах і худобі покривалася переважно ввезенням із материкових повітів Таврійської губернії, в значно меншій мірі з Кубані, із північних губерній.

Такий же тісний зв'язок Криму з материковими повітами був і в області соляної промисловості.

Передбачувана для приєднання до Криму територія набувала також значення ринку, що задовольняло продовольчі потреби Криму і, крім того, зі збільшенням ролі місцевого бюджету, фінансові органи Криму отримали б новий контингент платників податків, що значно посилювало б матеріальні ресурси.

На відміну від існуючого спільного кордону Криму з Україною, що обчислювався шестиверстним Перекопським перешийком, то з приєднанням територій цей кордон збільшився б до 200 верст, а це послужило б міцною базою для широкого товарообміну між обома республіками: з боку Криму – закордонними товарами, сільськогосподарськими машинами, продукцією тютюну, фруктів, винограду тощо, а з боку України – зерновими продуктами, молочними виробами, худобою.

Окрім вищевказаного, що переконує у приєднанні цих територій до Криму, повинно ще додатися, що Крим був пунктом, де зосереджувалися всі товари, що ввозилися із-за кордону; ними можна було б повністю окупити всі продовольчі продукти, які ввозилися із суміжних територій, крім того, забезпечити населення індустріальними фабрикатами і сільгоспмашинами, в яких населення приєднаних територій мало велику потребу [12].

Українське партійне керівництво було заклопотане територіальним наступом РСФРР. Президія ВРНГ УСРР надала свій висновок Центральній адміністративно-територіальній комісії з приводу клопотання кримських властей про приєднання до автономії 10 волостей України. Мотиви, що наводилися Кримською комісією на користь свого клопотання, зводилися в кінцевому рахунку до встановлення недостатності місцевих засобів Криму, у зв'язку з цим і робилися

висновки про необхідність приєднання нової території, як джерела прибуткових надходжень головним чином, для відновлення курортного і комунального господарства Криму. Президія ВРНГ визнала необґрунтованими і недійсними мотиви про етнографічну близькість Криму і 10 материкових волостей колишньої Таврійської губернії та про збільшення товарообігу між УСРР і Кримом у результаті подовження прикордонної лінії обох республік.

Отже, проаналізувавши ситуацію, що склалася в територіальному питанні між Кримом, який став автономією в складі РРФСР, і Україною у 1920-х рр., можна зробити наступний висновок. З огляду на економічні та географічні чинники, Крим більше тяжів до України, ніж до Росії.

Національний рух в Україні після революції був сильним і являв собою реальну загрозу для далекосяжних планів більшовиків по відтворенню імперії. І тому приєднання до України, найбільшої за територією та чисельністю населення національної радянської республіки, стратегічно важливого і тільки частково приборканого Криму, заперечувалося. Вирішення кримських економічних проблем, а російських – геостратегічних, більшовики бачили у відокремленні від України десяти південних волостей. Тверда позиція українського керівництва та небажання московського центру ще більше загострювати і без того складні російсько-українські територіальні відносини цього періоду, зберегли південні повіти у складі України.

### ЛІТЕРАТУРА

1. Босчко В. Д. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан / В. Д. Босчко, О. І. Ганжа, Б. І. Захарчук. – К. : «Основи», 1994. – 168 с.
2. Кузьменко В. Б. До історії формування Північно-Східного та Східного кордонів України (1917-1925 рр.) / В. Б. Кузьменко // Університетські наукові записки. – 2005. – № 4. – С. 26–30.
3. Бикова Т. Б. Створення Кримської АСРР (1917-1921 рр.) / Т. Б. Бикова. – К., 2011. – С. 68–69.
4. Єфіменко Г. Г. Кордони державні України, принципи та історична практика їх визначення / Г. Г. Єфіменко, С. В. Кульчицький // Енциклопедія історії України. Т. 5. – К. : Наукова думка, 2008. – С. 137–148.
5. Дмитрієнко М. Д. Зміни в адміністративно-територіальному устрої України в 1919-1920 рр. / М. Д. Дмитрієнко // Український історичний журнал. – 2004. – № 1. – С. 43–52.
6. Сергійчук В. Етнічні межі і державний кордон України. Вид. 3-є, доповнене / В. Сергійчук. – К. : ПП Сергійчук М. І., 2008. – 560 с.
7. Чотири Універсали / Упоряд. В. Д. Конашевич. – Київ : Добровільне товариство любителів книги УРСР, 1990. – С. 10. – (Сторінки історії).
8. Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 год. – Т. XLI. Таврическая губерния. – СПб, 1904. – С. 94.
9. Надинский П. Н. Очерки по истории Крыма / П. Н. Надинский. – Ч. 2. – Симферополь : Крымиздат, 1957. – С. 82; 218–219.
10. Борьба за советскую власть в Крыму: Сборник документов и материалов : В 2-х томах. – Т. 1 (март 1917 г. – апрель 1918 г.). – Симферополь: Крымиздат, 1957. – С. 225.
11. Гарчев П. І. Республіка Тавриди / П. І. Гарчев, Л. П. Кононенко, М. М. Максименко. – Київ : Політвидав України, 1990. – С. 45; 20.
12. Центральний державний архів вищих органів влади та управління в м. Києві. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 1063. – Арк. 4; 6; 8; 2–6; 16.

**Рецензенти:** д.і.н., проф. П. М. Тригуб (Чорноморський державний університет ім. Петра Могили); д.і.н., проф. В. П. Шкварець (Миколаївський національний університет ім. В. О. Сухомлинського).

© Сокирська В. В., 2014

*Дата надходження статті до редколегії 10.10.2014 р.*